

УДК 821.161.2(092)

Г.М. БІЛИК,

старший викладач кафедри української літератури
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

«ЦИКЛОН» І «АНТИЦИКЛОН»: Н. ГОНЧАР VERSUS О. ГОНЧАР

Розглянуто характер і механізми літературної взаємодії класичного соцреалістичного роману «Циклон» Олеся Гончара й постмодерністського тексту-реконструкції – новелети «Антициклон» Назара Гончара, досліджено літературну історію обох творів, особливості їхньої поетики, осмислено естетичні концепти, навколо яких розбудовують картину свого поетичного світу письменники – представники старшого і молодшого літературних поколінь. порушено питання про мистецький діалог між художниками слова, який відбувається у світі культури і зумовлений різними світоглядами авторів та ступенем відкритості суспільства, що виявляється в можливості тиску на митця або ж його вільній творчій самореалізації. Роман «Циклон» Олеся Гончара охарактеризовано як соцреалістичний «роман знаків» із канонічними формозмістовими маркерами; новелету «Антициклон» Назара Гончара прочитано в системі постмодерністичної парадигми художності, зацентровано її ризоматичний, палімпсестний, ігровий компоненти.

Ключові слова: літературне покоління, Олесь Гончар, Назар Гончар, літературна взаємодія, діалог-заперечення, соцреалістичний роман, постмодерністична реконструкція.

Олесь Гончар у романі «Циклон» однією з центральних тем обрав протистояння людини водянній стихії – катастрофічній повені, спричиненій зливовими опадами та виходом із берегів карпатських рік. Назар Гончар, автор контроверсійного щодо цього твору «Антициклон», став трагічною жертвою води – потонув, купаючись у кар'єрному озері неподалік від Ужгорода (2009). Подібних «випадкових випадків» (О. Гончар) і цілком містичних збігів в історії українського письменства можна додати чимало, а втім наука мусить оперувати фактами, спиратись на аналітику, логіку зв'язків між явищами, певні закономірності. Тож **метою** нашого дослідження є визначення *природи та механізмів художньої взаємодії*, яка виникла між текстами обох Гончарів, простеження *конфлікту поетики й діалогу естетики* у творах представників старшого і молодшого літературних поколінь.

Роман Олеся Гончара писався протягом 1968–1970 років. У ньому виразно помітні дві змістові лінії – війна та стихійне лихо, які, на наш погляд, волею історичних обставин були дещо випадково зведені в одне художнє ціле. Богдан Колосовський – герой «Людини і зброї» (1960) – наразі кінорежисер і прагне зняти «фільм про найтяжче» – «чорну одісею оточення», «вивести на екранах отих, що, крім нього, ніхто їх не виведе», але так, щоб створити «роздум про незнищенність людини», оживити її страждання й героїку у війні [4, с. 14–17]. Звідси й перша частина твору – «Холодна Гора» – як болючі сцени-спогади, гіркі роздуми-рефлексії Колосовського про пережите в харківському концтаборі, про втрачене і набуте, а між тим – його етико-філософські й мистецькі водночас діалоги з оператором Сергієм Тетяничем про «світло ідеалу», «що підтримувало <...> у тому пеклі, де точився, здавалось би, зовсім нерівний бій між людським і тваринним, де оголений дух людини змагався з кривавим багном, з власною розпукою, долав сліпу силу інстинктів...» [4, с. 41].

Друга частина роману локалізує план дії в Прикарпатті – старовинному княжому урочищі Золотий Тік поблизу Галича: тут заплановані зйомки багатьох епізодів фільму (на ціле літо) й тут-таки персонажам доведеться вистояти ще одну війну – вже із природним ката-

клізмом. Перед початком цієї оповіді письменник уміщує своєрідну «інформаційну інтродукцію» – виписку:

«Циклон – гігантський атмосферний вихор із зниженим тиском повітря всередині (“око бурі”), із складною системою вітрів, що дмуть проти годинникової стрілки в Північній півкулі і за годинниковою – в Південній. Циклони охоплюють величезні райони планети. Розвиваючись, часом досягають ураганної сили, спричиняються до наслідків катастрофічних.

Циклони та антициклони відіграють велику роль у формуванні погоди, у загальній циркуляції атмосфери.

Причини виникнення цих явищ остаточно не з’ясовані.

З довідника» [4, с. 7].

Цей документальний пасаж в архітектоніці є одним із засобів ідейно-історичного опрозорення художнього світу роману, наближення його плану зображення до реальності й конкретніше – до злободення. А об’єктивні чинники, які скоригували творчий задум митця, – це, безумовно, червнева карпатська повінь 1969 р. у той «циклон» у його особистій біографії, що здійнявся після публікації роману «Собор» (1968). У статті «Після “Собору”. Олесь Гончар: Прихований трагізм долі» (газета «День», 2006) літературознавець В. Панченко детально висвітлює, спираючись на щоденники письменника, цей психологічно напружений період його життя й наголошує: «Природно, всі очікували, чим відповість тепер Олесь Гончар. Яким буде його наступний твір?

Після «Собору» з’явився «Циклон»» [7, № 30].

У новому романі літератора, пише В. Панченко, безумовно, озвалася «щойно пережита ним навала «вельзевулів», коли так само (як і в роки війни – Г.Б.) треба було шукати в собі сили, щоб не поступитися, вистояти, не зрадити “червоних коней мистецтва»» [7, № 35]. Звідси – сміливі образи поета-вигнанця Овідія й «античної Колими», сатирично позначені обережно-остережливо-проникливі критики-верещаки, часом натуралістичне зображення страхіть війни з метою підкреслити школу життєвого гарту митцевого покоління і на цьому тлі передати героїку незнищенності душі та незламності духу людини, особливо в ситуації тиску. Концепт правди – в його класично-шевченківському розумінні: як волі до життя, правоти і правдивості – домінує в художній системі першої частини твору.

Однак поетика «Циклону» дає тріщину, – за словами В. Панченка, в другій частині вона стає «нестерпною»: «Проблеми з індивідуалізацією голосів героїв – очевидні. Авторський голос відчутно домінує як у прямій мові, так і у внутрішньому мовленні персонажів. Через те монологи, діалоги, репліки зливаються в патетичний трактат про мистецтво, яке... вимагає жертв <...>. Надмір пафосу. Сповзання в репортаж. Журналістика замість прози, стиль газетної передовиці. Із неприродного пафосу, з риторики народжується фальш...» [7, № 35]. Таким чином, «сміливий і художньо виразний у сюжетній ретроспективі» роман «у “кіношних” і “циклонних” розділах <...> блякне, сповзає <...> в соцарт. Амбівалентність – разюча» [7, № 35]. «І тут, напевно, – роздумує дослідник, – варто говорити вже про печальний ефект “внутрішнього цензора”, який залишив свій карб на творчості багатьох письменників доби В. Щербинського» [7, № 35]. Як нам бачиться, було не просто «само цензурування» з боку Олесь Гончара, а чітко окреслений момент соцзамовлення, завізований якоюсь із «державних контор».

Відомо, що повінь в Українських Карпатах, яку зображує літератор у творі, була катастрофічною. «У червні 1969 року від розлиття річок Дністра, Пруту та Тиси потерпіли Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька та частково Закарпатська області. Кількість опадів становила тоді від 150 до 250 мм на добу» [6, с. 20–21], – пише дослідник Р. Панас. Причиною став циклон, який сформувався над Чорним морем і вийшов у район Карпат, помітно активізувавшись під впливом орографічних (рельєфних) факторів. «Найбільш значні зливи дощі спостерігалися 7–10 червня, під час яких кількість опадів місцями перевищила місячну норму» [2], – твердять фахівці. У цілому ж за місяць випало до чотирьох місячних норм опадів, вода піднялася в горах на 2–4 метри, в підгір’ї – на 5–7, в окремих областях вона дала повторні хвилі в липні та серпні. За величиною максимальних рівнів і водних витрат цей паводок перевищив максимуми всіх інших карпатських паводків ХХ століття.

Водночас масштаби трагедії – людські жертви (тільки на Буковині кажуть про сотні забраних життів), збитки господарські й екологічні тощо – традиційно старанно приховували-

ся. Влада не тільки намагалася зняти паніку і протестні настрої серед населення, але й задушувати власне нехлюйство, відбілитися перед Заходом, удавшись до перевіреної інформаційної обробки людей: ЗМІ та митці мусили створити і пропагувати її позитивний імідж у подоланні наслідків стихії. Так, зокрема, з'явився 10-хвилинний документальний фільм «Циклон», змонтований за кадрами повеневої хроніки в Івано-Франківську (Самодіяльна народна кіностудія «Верховина», 1969 р.; кіномеханік – Р. Кульба, фотограф – Ю. Петряєв, технік зв'язку – В. Білан, художник – В. Сушак, бібліотекар – М. Кульба, методист – М. Тимків; відреставровано та оцифровано на студії Мирослава Бойчука 2000 р.) [8], у якому соцреалістичні маркери «радянського оптимізму», «натхненної праці», «державної турботи про людину» доповнені українською поетичною кіноестетикою, що виявляється в експресії, тонкому замилюванні природою, стихією, людиною. І надзвичайно близький до нього тематично, з виразними змістовими (топонімічними, атрибутивними) і стилістичними (документальність, інтермедіальність) перегуками «Циклон» Олеса Гончара. Особливо друга його частина перенасичена штампами соцреалістичного канону, що перетворює твір у «роман знаків» радянської епохи.

«Антициклон» Назара Гончара з'явився приблизно через три десятиліття, а вперше опублікований 2012 р. («Кур'єр Кривбасу», червень – липень – серпень, №№ 271–272–273). Ще донедавна чи не єдиною згадкою про цей твір була нотатка в «Малій українській енциклопедії актуальної літератури» (МУЕАЛ-2) від 1998 р.: Ю. Андрухович, автор уміщеної тут глоси про Назара Гончара, так говорить про його роботу над цією художньою річчю: «Один із нечисленних “аукціоністів” у сучасній українській поезії, Гончар, за чутками, готує на найближче майбутнє концепційний проект “Антициклон”, суть якого в послідовному викреслюванні “усього зайвого” з роману Олеса Гончара “Циклон”» [1]. Однак публікацію твору здійснювала вже вдова письменника – перекладач, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології ЛНУ імені І. Франка Христина Назаркевич.

Що ж зумовило появу «Антициклону»?

Імовірний варіант відповіді на це питання знаходимо в кількох із його текстових фрагментів:

..._ співіснуємо_
_ читати ___ «освоїв» ___ знічев'я_
_ від нудьги _ мовчати _ щось своє_
_ здебільшого ___ парадокс [3, с. 240];

..._ відтворити _ го _ код _ бо_
_ вдень і вночі ___ сам _ ти _ очами серед _ ком [3, с. 244].

Себто новий текст став результатом читання твору попередника й виявлення в протексті духовно близької Назарові Гончару поетики парадоксу – не вельми далекої від істини «напівправди», яка маніпулятивно поєднувалася письменником старшого покоління з ортодоксальним каноном; крім того, представник «ЛУГОСАДУ» прагне розщепити «то (гончарівський. – Г.Б.) – код» у літературі, бо й сам є його номінативним носієм як служитель Слова.

Нестандартність способу вибудовування текстового тла «Антициклону», про що згадувалося в цитаті Ю. Андруховича, полягає в грі письменника з прототекстом: Назар Гончар пропонує читачеві дзеркальний відбиток (зі зміщенням сторін, що текстуально передано через графіку заголовка й префікс анти-) «Циклону», вдаючись при цьому до різних способів «мінімалізації форми»: усічення й стягнення корпусу-полотна – «послідовного викреслювання всього зайвого». Актуалізуючи свою репутацію «лугосадиста», він здійснює мовбито «вівісекцію» тексту класика, спрощуючи його «тіло» до «структури», яка заперечує саму суть первісного цілого й водночас допускає альтернативне прочитання. Так «Циклон» перетворюється в «Антициклон», а його програмовість («Норма. Шкільна бібліотека») витісняється постмодерною вільною прогулянкою текстом («Новелета. Позашкільна бібліотека»), де «школа» мислиться і як момент соцхолостики. У «реконструкції тексту з авторських підкреслень» Христини Назаркевич твір має доволі оригінальний вигляд (див. фрагмент – Рис. 1), формально не надто вписуючись у літературний процес України остан-

ніх десятиліть, а проте, стаючи традиційним явищем у контексті експериментальної поези-
ки творчості Назара Гончара.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

НАЗАР ГОНЧАР

ЦИКЛОН

Норма. Шкільна бібліотека*

АНТИЦИКЛОН

Новелета. Позашкільна бібліотека**

ЧАСТИНА ПЕРША І

__циклон__
__все__ __не__ __впорядковане__
__в геометрії__ __люстр__ __та альта__
__все ніби__ __не__ __лад__
__все це лиш__ __міт__
__це__ __ніби__ __анти__
__меню__ __з хаосу__ __рил__ __покруч__ __ні__
__стих тут__ __таке всього-на-всього__ __лише__ __гон__ __увесь__ __почне__
__побачиш__ __як все__ __ліпить__ __гон__
__гру__ __тон__ __поверх__ __тон__
__майже день крізь день__ __на коні__
__інших__ __нікого__ __оте__ __напів__ __не гон__ __буває я го__
__бере__ __рядок__ __раз у раз__ __злі__ __ці мари__ __оди__
__стих__ __на мить__ __але__ __разочок__ __потім знову__ __ода__
__мар__ __це__ __силуети__ __отак ніч крізь ніч__
__ні__ __ні__

* Олесь Гончар. Циклон. Роман. – К.: Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1970. – 228 с.

** © Христина Назаркевич, 2012.

Рис. 1. Копія 1-ї сторінки новелети «Антициклон» Назара Гончара

«Антициклон» – принципово не роман і не антироман: письменник позначає його як «новелету» (з італ. *коротке оповідання*) – «вкрай стисло, інколи кількарядкову новелу, поширену в добу раннього модернізму (П. Альтенберг та ін.), що оповідає про якийсь незвичайний випадок» [5, с. 129]. Однак цій жанровій кваліфікації навряд чи можна довіряти, і не тому, що у творі карбована ритмічність і буквально оживлена «музика сфер» (зрештою, є ґрунтовні наукові дослідження про віршовані новели, як-от кандидатська дисертація І.А. Димової «Стихотворные новеллы Н.А. Некрасова в контексте жанровых тенденций поэзии середины XIX века» (Оренбург, 2003) тощо), але з причини відсутності нарративного центру й базуванні текстової структури на «миготінні сенсів», грі та іронії. З таким же успіхом можемо назвати текст пастишем, верлібровим есе або, традиційніше, поемою тощо.

Проблемним є напрям інтерпретації твору: дослідник мусить вирізнити іманентний формат витлумачення «Антициклону», який через свою вкоріненість у конкретний текст і в культуру взагалі (ризоматичність) має кілька активних змістових планів. На наш погляд, за одну з пошукових платформ варто обрати фактор «пойомену» (за А. Фаулером, тип метапрози, присвяченої процесу творення), адже обидва митці у своїх творах описують, аналізують, навіть моделюють цей процес, простежують історичну й метафізичну природу мистецтва, роль художника слова в суспільстві тощо.

Цікаво, що в Олеся Гончара в дискусію навколо мистецтва втягуються практично всі персонажі твору, навіть на перший погляд далекі від нього, адже людина в картині світу цього автора гіперактивна, естетично розвинена, схильна до філософування. У творі Назара Гончара тему мистецтва репрезентує «ліричний суб'єкт» – альтер-его, «старший Гончар» (*го*), до якого постійно апелюється, згадувані Довженко, Архипенко, Стус та інші, тобто митець вибудовує доволі професійне коло дискутантів. Їхні голоси в монологізованому тексті подеколи зливаються як однодумців, інколи вирізняються соло скриптора як розмисел над прототекстом і його творцем, зрештою, реконструюється уявний діалог між «майстрами-гончарами», котрі –

... *наче батько й син обоє* *одно*
сьогодні завтра всюди до глини [3, с. 252].

Як у молодого Павла Тичини джерелом і символом творення постають «сонячні кларнети», так у гончарівському тексті цю функцію приписано «циклону»: із його хаосу, бурі, руїни, міфу мусить щось «зліпитися», з'являється слово як сигнал, тиша як знак, а далі рідкісний вибух творчості, важливо тільки – з якими «установками». Хто митець: геній чи ідіот? Бог чи юда, анти-спас? Син чи кат? Юберменш-надлюдина чи Байда? Яке поводження його більш гідне в умовах «циклонного трощення»: «*рок маска натовп <...> чин*» або ж «*опір обставинам опір*»? [3, с. 248–249]. Чому так не просто «просто відмовити» або «відмовитися»? Бо: «*Я – людина Не більш*» [3, с. 257].

Роздумуючи над цими питаннями, Назар Гончар оглядається на життя і творчість попереднього літературного покоління, його складну біографію, коли: дитинство – і далі термін – і кожен нічим, окрім горя, не схожий з іншим; а у творчості – нормативність, ідеологія, мінімум музики:

кін *лаю* *ото і все*
мов *код*
драма *мало* *арт*
чуває *пере* *мова*
після *більше не* *так ні* *не так*
годні *може* [3, с. 241].

Між митцями двох генерацій поставлено бар'єр: «*Нема на світі мови, на якій ви могли б порозумітись*» [3, с. 246], адже у святая святих у них – інший «сон» (життя), «сад» (творчість), інші очі, ночі, канони, осі. Тільки сцена – кін – як реальне і вічне тло споріднює, на якій, проте, Назар Гончар обирає свої правила гри, не бажаючи бути «приборкувачем циклонів»:

зна *лише* *тло* *потім тату*
слава нут *зна* *не ім'я*
го *чи ого*
циклон *гнузд*
може *може* *може* *може*
далі *більше* *тла*
щоб *лише* *гра*
го *мі* *ре* *мабуть фа*
очі *ліпи* *мигтючістю*
барва *віч*
час від часу лише *лети* *небо Овідія*
яка *розкіш* *циклону*
тло *одам* *тло* *тло*
все *мабуть* *тлі*
твори сон *не* *циклон* [3, с. 258].

Отже, можемо зробити **висновок**, що навіть за неприхильного літературознавчого вердикту стосовно «Циклону» Олеся Гончара (естетичний розлам, награність поетики, декларативність, заідеологізованість тощо), цей твір став помітним явищем у літературно-

му процесі України, актуалізувавшись на межі ХХ–ХХІ ст. через постмодерну інтертекстуальність і спонукавши до життя яскраве й оригінальне новітнє художнє явище – новелету-реконструкцію «Антициклон» Назара Гончара. У доскіпливому структуральному аналізі обох творів бачимо **перспективу** нашого дослідження.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Гончар Назар / Юрій Андрухович // Мала українська енциклопедія актуальної літератури: [Глосарійний корпус енциклопедії на сайті часопису "І"] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/gk-gz.htm>.
2. Беднарчик Л.І. Порівняльний аналіз умов формування та проходження катастрофічних паводків у басейні р. Сірет влітку 1969 та 2008 років [Електронний ресурс] / Л.І. Беднарчик, М.Г. Настюк. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nzvdpu_geogr/2009_18/porivnyalnuu%20analiz%20umov.pdf.
3. Гончар Н. Антициклон: Новелета: Реконструкція тексту з авторських підкреслень Христини Назаркевич [Текст] / Назар Гончар // Кур'єр Кривбасу. – 2012. – №№ 271–272–273. – С. 239–258.
4. Гончар О. Циклон [Текст] / Олесь Гончар // Циклон. Тронка. Собор: Романи [Текст]. – К.: Рад. шк., 1990. С. 5–198.
5. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. – Т. 2 [Текст] / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 624 с. (Енциклопедія ерудита).
6. Панас Ростислав. Хроніка повеней: щоразу вони масштабніші та руйнівніші [Текст] / Ростислав Панас // Землевпорядний вісник. – 2010. – № 5. – С. 20–26.
7. Панченко Володимир. Після «Собору». Олесь Гончар: Прихований трагізм долі [Текст] / Володимир Панченко // День. – 2006. – 24 лютого. – № 30; 3 березня. – № 35.
8. Повінь у Івано-Франківську. 1969 р. Кіноархів студії Бойчука: [Фільм «Циклон»] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=7vcTshBJTP4&feature=share>.

Рассмотрены характер и механизмы литературного взаимодействия классического соцреалистического романа «Циклон» Олесь Гончара и постмодернистского текста-реконструкции – новеллеты «Антициклон» Назара Гончара, исследована литературная история обоих произведений, особенности их поэтики, осмыслены эстетические концепты, вокруг которых обустраивают картину своего поэтического мира писатели – представители старшего и младшего литературных поколений. Затронут вопрос о творческом диалоге между художниками слова, который происходит в мире культуры и обусловлен различиями мирозерцания авторов и степенью открытости общества, что проявляется в возможности давления на художника либо же его свободной творческой самореализации. Роман «Циклон» Олесь Гончара охарактеризован как соцреалистический «роман знаков» с каноническими формосодержательными маркерами; новеллета «Антициклон» прочитана в системе постмодернистической парадигмы художественности, акцентированы её ризоматический, палимпсестный, игровой компоненты.

Ключевые слова: литературное поколение, Олесь Гончар, Назар Гончар, литературное взаимодействие, диалог-отрицание, соцреалистический роман, постмодернистическая реконструкция.

The mechanism of the literary interaction of classic as soc-realistic novel “Cyclone” by Oles Honchar and post-modernistic text-reconstruction of the novelette “Anticyclone” by Nazar Honchar was considered in the article, the literary history and peculiarities of poetics of their both works were researched, the ethical concept was comprehended, around which was developed the picture of writers’ own poetic world – representatives of older and younger literary generation. The questions about artistic dialog between the masters of the word, which occurs in the world of art and determines by different world outlooks and the degree of openness of society, which appears in the possibility of pressure on artist or his free self-fulfillment was disputed about. The novel “Cyclone” by Oles Honchar was characterized as soc-realistic “novel of signs” with canonic form-semantic markers; novelette “Anticyclone” by Nazar Honchar was considered to be in a system of post-modern artistic paradigm, was accented on its rhizomatic, palimpsestic, playing component.

Key words: literary generation, Oles Honchar, Nazar Honchar, literary interaction, dialogue-objection, as soc-realistic novel, post-modernistic reconstruction.

Одержано 1.10.2013.